

*Kateřina
Nedbálková*

Matky kuráže

*Lesbické rodiny
v pozdně moderní
společnosti*

EDICE STUDIE

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Ediční rada SocioLOGICKÉHO NAKLADATELSTVÍ (SLON)

Luděk Brož, Ph.D. (Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung, Halle/Saale)

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Mgr. Zuzana Uhde (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Ing. Alena Vodáková, CSc.

Matky kuráže
Lesbické rodiny
v pozdně moderní
společnosti

Kateřina Nedbálková

Kateřina Nedbálková

Matky kuráže

*Lesbické rodiny
v pozdně moderní
společnosti*

Praha – Brno 2011

klíčová slova: rodina, intimita, gender, sexualita, etnografie

Publikace vznikla za podpory Grantové agentury ČR (GA403/09/0392).

Odborně posoudily prof. Dr. phil. Gerlinda Šmausová, Priv.-Doz., a PhDr. Hana Maříková.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)** ve spolupráci s Masarykovou univerzitou, Praha – Brno 2011.

Vydání první.

Copyright © 2011 Masarykova univerzita

Copyright © 2011 Kateřina Nedbálková

ISBN 978-80-210-7678-5 (online pdf) (Masarykova univerzita. Brno)

ISBN 978-80-210-5648-0 (brožovaná vazba) (Masarykova univerzita. Brno)

ISBN 978-80-7419-041-4 (brožovaná vazba) (Sociologické nakladatelství /SLON/. Praha)

Obsah

Kapitola 1	
Co je nám do jiných rodin?	9
Kapitola 2	
Sociologické konceptualizace rodiny	14
2.1. Psychoanalýza a tradiční sociologická paradigmatata: teorie socializace, funkcionalismus a teorie konfliktu	14
2.2. Změna paradigmatu: aktéři a sociální struktury	18
2.2.1. <i>Interpretativní přístupy</i>	19
2.2.2. <i>Pozdně moderní rodina</i>	24
2.2.3. <i>Feministické konceptualizace rodiny</i>	27
Kapitola 3	
Sociálněvědní zkoumání homoparentality	31
3.1. Přehled výzkumů homoparentality	31
3.2. Metodologická reflexe stávajících výzkumů	37
Kapitola 4	
Od rodiny jako typu k rodině jako fenoménu	45
4.1. Kritická reflexe pojmů: sexualita, manželství, komunita, příbuzenství	45
4.2. Stejnopohlavní rodiny: konvence, nebo subverze?	50
Kapitola 5	
Etnografie (lesbických) rodin	53
Kapitola 6	
Ten tajemný předmět touhy	61
6.1. Rodičovství toužené a plánované	61
6.2. Plánované a improvizované strategie otěhotnění	68

Kapitola 7	
Rodičovství a příbuzenství	75
7.1. Biologické a sociální mateřství	75
7.2. Improvizované scénáře rodičovství	79
7.3. Rodina původu a pokrevnost	82
Kapitola 8	
Rodiny v kontextu gay a lesbické komunity	87
8.1. Jaká je vlastně definice lesby?	87
8.2. Uzavřená komunita a pohodlná normalita	93
Kapitola 9	
Dělání genderu a dělání rodiny	97
9.1. Pečovatelka, živitelka a genderované dítě	97
9.2. Reflexivní vztahy	104
Kapitola 10	
Mezi stereotypem a autenticitou	107
Literatura	111
Jmenný rejstřík	118

Kapitola 1

Co je nám do jiných rodin?

Gay a lesbické rodiny jsou od 70. let tématem diskutovaným jak v kontextu homosexuální komunity, tak v akademické obci, respektive akademických obcích různých disciplín. Je to téma natolik zkoumané, že lze v rámci existujících severoamerických či západoevropských studií pozorovat obecnější shodu v tom, co a jakým způsobem je /může/ má být v rámci tématu vypovídáno. Podobně předvídatelné jsou i příspěvky na domácích konferencích, kde zazní-li příspěvek na toto téma, padnou s velkou pravděpodobností věty typu: „homosexuálové se od heterosexuálů v rodičovských rolích neliší“, „neliší se ani děti vychovávané gayi a lesbami“; podobné výroky se snaží vyvrátit obavy a stereotypy, které se s homosexualitou či homosexuálním rodičovstvím spojují. Tato práce má větší ambice než řadu podobných studií rozšířit. Její odlišnost tkví jak v konceptuálních východiscích, tak v metodě. Dosavadní zahraniční výzkumy často kotvily ve zdánlivě čistých vodách odborné expertizy, jejímž výsledkem je stvrzování představy homosexuálního a heterosexuálního modelu rodičovství jako těch, které lze vzájemně porovnávat a hodnotit, a ve výsledku pak shledávat stejně hodnotnými nebo jeden druhému nadřadit. Proti tomuto obecnému a nekritickému pojetí rodiny jako modelu stavím ve své práci sociologicky podložená pojetí rodiny, a to zejména ta, která jsou označována jako interpretativní, etnometodologická a feministická. Chci ukázat, že téma homosexuálních rodin není okrajovým fenoménem se specifickými konceptualizacemi a výzkumy, ale že se vztahuje také k obecnějšímu referenčnímu rámci rodiny jako dominantní sociální instituce, rodiny, která je primárně vnímána jako genderovaná, heterosexuální a prokreativní.

Rodina je v textu osvětlována jako pole konkrétního jednání konkrétních lidí (sociálních aktérů), jako svého druhu práce. „Dělání rodiny“ se však neredukuje na souhrn každodenních situací jednotlivých aktérů, ale je habitualizováno, tedy ztělesňuje a zároveň odráží širší strukturu společnosti, a právě tato neustálá mezihra dílčího jednání a významů, které jsou mu připisovány, na straně jedné, a zažitých, obecnějších i idealizovaných představ o světě, na straně druhé, je nosným interpretačním rámcem práce.

Metodologicky byla práce příležitostí k zamyšlení se nad odbornými, laickými, politickými i osobními (navzájem často těžko oddělitelnými) předpoklady a tezemi, se kterými jako výzkumnice a výzkumníci k tématu přistupujeme. Na rozdíl od mého předchozího tématu a výzkumného terénu (ženské věznice) je rodina institucí všeobecně známou a rozuměnou, každodenně zakoušenou a vcelku snadno dostupnou. Přestože jsem v předchozím výzkumu formální uzavřenost a ohraničenost vězení pociťovala mnohdy jako omezující, když jsem se výzkumně vydala do terénu rodiny, její zdánlivá samozřejmost a otevřenost byla v leccems záluždnější a náročnější, především ve vztahu k požadavku výzkumnické reflexivity.

Jádrem knihy je etnografický výzkum opírající se o rozhovory vedené v sedmnácti (převážně lesbických) rodinách a využívající metod hloubkových rozhovorů, pozorování a terénních poznámek. Výzkumná část se dělí na čtyři části, kterými jsou: 1) cesty k rodičovství, 2) příbuzenské sítě nově založených rodin i rodin původu (tedy rodin, ze kterých ženy vzešly), 3) vztah lesbických žen k lesbické komunitě a reprezentacím lesbiectví a homosexuality obecně a 4) děláni genderu v homoparentální rodině. Otázky, na které v práci hledám odpovědi, jsou konceptuální i empirické. K obecnějším otázkám patří: Jaké konsekvence má lesbické rodičovství pro teoretické i empirické konceptualizace rodiny a partnerství, genderu, mateřství, sexuality a identity? Vede homoparentalita skutečně k přehodnocení definice rodiny, jak naznačuje Fassin (2003), nebo ji (jen) rozšiřuje? Jaké typy otázek byly dosud v kontextu homosexuálních rodin kladeny a zkoumány a jak jsou tyto otázky vědecky legitimizovány? Empiricky ukotvené otázky zahrnují následující oblasti: Co zahrnuje plánování rodičovství v případě homosexuálního páru? Jakým způsobem je v homosexuálních párech vyjednáváno rozdělení rolí ve vztahu k důležitým oblastem každodenních činností? Jak je toto rozdělení prezentováno a jak je legitimizováno? Má tato diferenciací genderový rozměr? Skrze jaké praktiky jsou ustavovány kontury biologického a sociálního příbuzenství v nukleární a širší rodině? Jak u lesbických matek vytvoření vlastních rodin ovlivňuje vztahy s jejich původní rodinou? Jaké místo zaujímají lesbické rodiny v lesbické a gay komunitě?

Tím, že je tato práce prvním obsáhlejším rozpracováním tématu gay a lesbického rodičovství v češtině, může u některých čtenářů vzbuzovat očekávání, že ukáže, potvrdí, případně rozhodne, jak to tedy s homosexuálními rodinami v České republice skutečně je, spočítá, kolik jich je, a pomůže odpovědět na otázky testované zahraničními výzkumy. Když jsem v roce 2008 byla přizvána k pracovnímu jednání Výboru pro sexuální menšiny při Úřadu vlády, tehdejší ministryně pro lidská práva a její tým toto očekávání vyjádřily zcela explicitně, došlo málem i na stanovení data tiskové konference,

na které bych výsledky výzkumu stručně a jasně představila. Objevil se také nápad, že by můj výzkum mohli prezentovat mediálně známější i veřejně cenění odborníci z řad českých sexuologů. Nakonec se žádný z těchto plánů neuskutečnil, ale proces počátečního vyjednávání byl velmi cenný pro zamyšlení se nad vztahem vědy a politiky, nad vědou jako polem moci, polem, kde se bojuje o pravdu, odborný kredit, vliv na veřejné mínění, veřejné uznání, mediální popularitu, důvěryhodnost nebo zcela prozaicky o peníze a granty.

Paní ministryně si také nejednou posteskla, že se žádní psychologové ani sociologové k tématu vyjadřovat nechtějí, zatímco vstřícných sexuologů je celá řada. Měla pravdu. Z pohledu české sociologie se téma homoparentality dosud jevílo jako zajímavé, ale v kontextu jiných fenoménů souvisejících s rodinou marginální. Čeští sociologové a socioložky se ve výzkumech sociologie rodiny a partnerství zaměřují častěji na statisticky uchopitelné jevy, jako jsou pravidla fungování sňatkového trhu či odkládaná mateřství; nebo na témata, jako jsou genderové role, pečující otcové, dvoukariérová manželství, sladování práce a pracovního trhu, rozvodovost; nebo na rodinu jako instituci reprodukce vzdělání. Studentům a studentkám se sice „lesbická/gay rodina“ zpočátku zdá být vhodným a neotřelým námětem ke zpracování bakalářské či magisterské práce. Jejich původní představy a přání kontaktovat desítky rodin k výzkumným rozhovorům později narážejí na praktické překážky při sestavování výzkumného vzorku i na neochotu pokročilejších výzkumnic a výzkumníků, kteří nechtějí kontakt na své zdroje zprostředkovat. Studující se tak musejí většinou spokojit s přehledovými studiemi (mnohdy velice zdatně zpracovanými) nebo s výzkumy postojů k rodičovství gayů a leseb. Za pilotní studie k tématu homoparentality lze u nás považovat obecnější reflexi konceptualizací homosexuálního rodičovství z pera historičky Sokolové (2004) a představení empirického výzkumu lesbických rodin napsané psycholožkou Poláškovou (2009). Sokolová je také autorkou práce zabývající se postoji k rodičovství u českých gay mužů (2009).

Jedno z možných (a častých) vysvětlení nezájmu o téma v české sociologii se opírá o názor, že homosexualita představuje jakousi zvláštnost, která je významná zejména pro její nositele, pro zbytek populace však může být zajímavá jen okrajově. V této práci se nám bude často připomínat pravý opak. V konceptuální i empirické části práce uvidíme, jakými způsoby je homoparentální rodina neustále včleňována do množiny rodin (Fassin 2003). Ať už je vnímána jako ohrožení, alternativa, konformita nebo inovace, v akademických, politických i laických interpretacích je obvykle nahlížena v referenčním rámci tzv. normální nebo tradiční rodiny. Zahraniční studie sociologie rodiny uvádějí homosexuální rodiny často jako příklad (prototyp) nových či alternativních rodinných modelů. Neheterosexuální rodičovství podle někte-

rych ztělesňuje řadu změn, které zejména v posledních desetiletích provázejí instituci rodiny, z nichž těmi nejčastěji jmenovanými jsou: odkládání manželství do pozdějšího věku, formování nových vzorců intimity, rozvolňování tradičních genderových rolí či nárůst nesezdaných soužití (Stacey 1996). Homoparentalita se tak z kategorie zvláštního a nemyslitelného přesouvá do sféry paradigmatické ilustrace rozmanitosti a (re)konstruovanosti příbuzenství v postmoderních podmínkách, kdy se modely rodičovství jeví – spíše než jako přirozeně a jednotně habitualizovaný model – jako směsice experimentu, pastiche a nostalgie (Weeks, Heaphy, Donovan 2001). Takzvaná přirozená laboratoř gay a lesbických (g/l)¹ rodin poskytuje ideální podmínky k prozkoumání osvojovaného charakteru genderu, sexuality, identity, tak jak jsou ustavované skrze každodenní praktiky sociálního jednání (Weeks, Heaphy, Donovan 2001).

Jak jsem již naznačila, homoparentalita bude v textu připomínána i jako téma politické. Je institucí těsně provázanou se státem, který má možnost některé její formy podpírat a jiné jí upírat. V roce 2006 bylo v České republice uzákoněno registrované partnerství, které homosexuálům umožňuje formalizaci partnerského vztahu. Práva a povinnosti, které tento zákon upravuje, jsou však v porovnání s institucí heterosexuálního manželství minimální. Rodičovská práva zákon neošetřuje, což bylo zdůrazňováno i občanskými iniciativami a stranami, které za přijetí zákona lobbowały, neboť předpokládaly, že jedině bez nich má zákon naději na to, aby byl přijat. Zatímco výzkumy veřejného mínění opakovaně ukazují, že Češi jsou v porovnání s jinými středo- a východoevropskými zeměmi k homosexualitě poměrně tolerantní, rodičovství homosexuálních párů zůstává stále tabu. Diskuse odehrávající se v médiích pracuje většinou s představou gay a lesbické rodiny jako rodiny, která adoptuje děti: „opuštěným chlapcům a děvčatům by bylo lépe se dvěma otci či matkami než v dětském domově.“² Jak uvidíme později, adoptivní rodina je ze všech představitelných variant gay a lesbických rodin tou nejméně zastoupenou a zákon o registrovaném partnerství ji dokonce přímo vylučuje ustanovením, že registrovaná osoba nemůže žádat o svěření dítěte do adopce.³ Měl-li by se zákon změnit ve prospěch gay a lesbického rodičovství, tak jak k tomu dochází v některých státech západní Evropy nebo Spojených států amerických, budou se patrně množit otázky, k jejichž zodpovězení budou

1 Zkratku g/l či l/g budu v textu používat namísto výrazu gay a lesbický či lesbický a gay.

2 Zpráva „Registrovaní partneři mají podle ústavy právo na adopci, tvrdí odborník“ zveřejněná dne 23. 4. 2009 na serveru www.novinky.cz (staženo 22. 10. 2011).

3 Adopce ze strany neregistrovaných gayů a leseb přitom zcela vyloučena není, neboť v ČR může dítě adoptovat i jednotlivec (bez ohledu na sexuální orientaci), pokud je však zaregistrován ve vztahu s partnerem stejného pohlaví, tuto možnost ztrácí.

povolávány právě vědecké autority. Vědecky zaštitěné výzkumy tedy mohou být používány jako podklady pro velmi konkrétní rozhodování o umožnění: adopce dítěte z ústavní péče, adopce biologického dítěte partnerky nebo partnera nebo umělého oplodnění. Jak jsem již předeslala, má práce nepřinese odpověď na otázku, zda je lesbické rodičovství dobré nebo špatné, ale představí homoparentální rodiny jako součást obecnější diskuse o rodině a jejích proměnách v pozdně moderní společnosti.

Moje poděkování patří těm, kteří mi při psaní a k psaní pomáhali. Jsou to: kolegyně z oboru genderových studií – v Brně Kateřina Lišková, Iva Šmídová a Lucie Jarkovská, v Berlíně Antke Engel, Renate Lorenz a Karin Michalski, kolegyně a kolegové z katedry sociologie – v Brně Slávka Ferenčuhová, Zdeněk Konopásek a Petr Fučík, v Saarbrückenu Gerlinda Šmausová. Pavlíně Binkové děkuji za korektury. Evě Poláškové děkuji za poskytnutí dvou rozhovorů z jejího výzkumu. Radimu Maradovi, Pavlu Baršovi a Gerlindě Šmausové děkuji za cenné komentáře a připomínky k habilitační práci, ze které tento text vzešel. Knížku věnuji všem ženám, které se výzkumu účastnily, a doufám, že – aniž by se musely ve výzkumu nutně osobně poznat – jej shledají jako smysluplné čtení i o jejich životě.

Kapitola 2

Sociologické konceptualizace rodiny

2.1. Psychoanalýza a tradiční sociologická paradigmat: teorie socializace, funkcionalismus a teorie konfliktu

Téma homoparentálních rodin bude v průběhu celé knihy představeno jako téma vztahové, které není možné sociologicky adekvátně pojednat bez odkazu k jiným institucím, strukturám a kategoriím. Čtenáři a čtenářky budou neustále upamatováváni na to, že zde spíše než o partikulární zkoumání jedinečného terénu půjde o obecnější reflexi podmínek a fungování partnerských a rodinných vztahů v pozdně moderní společnosti. Takové pojetí má pochopitelně důsledky pro konceptuální zakotvení vlastního empirického výzkumu, které si žádá alespoň stručný náčrt etablovaných teoretických i praktických způsobů zvýznamnění instituce rodiny.

Přehledových statí a knih o rodině již byla napsána celá řada, mnohé z nich jsou velice zdařilé a mnohé také široce respektované.⁴ Tato kapitola se od nich bude odlišovat zejména svou poslední třetinou, ve které se zaměřím na feministické a interpretativistické pojetí rodiny. V rozsahu jedné kapitoly není možné komplexně postihnout proměny nazírání na instituci rodiny v rámci jednotlivých sociologických paradigmat. Mým cílem tedy nebude představit nějakou ucelenou posloupnost vývoje sociologického chápání instituce rodiny, ale soustředím se zejména na teorie, které rodinu představují jako strukturované a strukturující pole kontinuálního sociálního jednání, pole genderované, tj. pole, které v sobě inherentně zahrnuje i dimenzi genderové nerovnosti a moci. Podstatná část kapitoly je tedy věnována interpretativnímu pojetí rodiny, s důrazem na vnímání rodiny jako sféry interakční práce a vyjednáváných významů, závěr kapitoly se pak pokouší zhodnotit přínos feministických autorek a autorů k tomuto tématu.

Tuto přehledovou kapitolu si dovolím začít na sociologickou práci poněkud nestandardně, a sice psychoanalýzou, respektive Freudovou teorií rodiny jako socializační instituce. Ospravedlněním této volby budiž jednak

4 Z domácích je to pochopitelně zejména *Rodina a společnost* Iva Možného (2005).

časová posloupnost prezentovaných přístupů, ale i fakt, že psychoanalytická perspektiva je dobrým úvodem do teorie rodiny jako socializační instituce, jejímž produktem je člověk jako součást genderované a heterosexuální struktury. V neposlední řadě mi Freudův primární zájem o sexualitu umožní později uvést do zorného pole i toto, vzhledem k předmětu práce klíčové, téma a stejně jako rodinu je kriticky zasadit do širších souvislostí.

Pro Freuda (1905, česky 1997) je rodina vztahovou sítí, na jejímž pozadí je dítě uváděno do společnosti, přičemž pro tento proces socializace nabízí Freud psychologický (a v jeho případě zejména klinickou praxí živěný) koncept oidipovského komplexu. Z bisexuálně založeného dítěte se skrze oidipovský komplex stává genderovaná a heterosexuální bytost. Ve Freudově teorii se významně liší průběh i výsledek tohoto procesu u chlapců a děvčat. U chlapce spočívá v přání mít matku jako ženu, což také zahrnuje představu odstranit otce z pozice soka. Kastrační úzkost, která vzniká, když spatří ženské pohlavní ústrojí, a která je spojená s vědomím toho, že úd, jehož si chlapec tolik cení, může tělu i chybět, vede nakonec k tomu, že se chlapec oidipovského komplexu vzdává. Chlapec se identifikuje s otcem jako osobou, která stejně jako on vlastní penis; zároveň vnímá nadřazenou roli otce a s ní související místo v mocenské struktuře rodiny. U děvčete je tomu naopak, kastrační komplex zde nelikviduje komplex oidipovský, nýbrž je k němu jen přípravou, neboť závist penisu vyhání děvče z vazby na matku a do oidipovského komplexu vlouvá jako do přístavu. Pro děvče odpadá kastrační úzkost, a tedy i hlavní motiv pro překonání oidipovského komplexu, ve kterém pak děvče setrvává neurčitě dlouho a odbourává ho jen neúplně. Ve Freudově teorii je pro děvče i chlapce primárně nejdůležitější vazbou spojení s matkou. Zatímco chlapec musí uznat autoritu otce, identifikovat se s ním a svou touhu po matce přeměňovat na jinou ženu, děvče mění objekt touhy z matky na otce a poté ještě z otce na jiného muže. Stejně tak mění děvče podle Freuda erotogenní oblast. Klitoris jako aktivní receptor ustupuje pasivně vnímané vagíně, která je penetrována penisem; u chlapce přitom zůstává sexuální rozkoš vázána na stále stejnou oblast, na penis. Sociologická relevance a důležitost této teorie vyvstane zřetelněji, pokud místo konkrétní postavy (otce) a konkrétního orgánu (penisu) dosadíme symbolickou hodnotu hegemonního mužství. Děvče i chlapec si v rodině osvojují základní klasifikační schémata dominance a podřízenosti, která mají obecnější konsekvence a přesah do dalších sfér organizace lidského jednání.

I přes rozsáhlou kritiku, které se Freudovým teoriím dostalo zejména ze strany feministických autorek – o konkrétním obsahu této kritiky se zmíním v poslední části této kapitoly –, je Freudova analýza informovanou a nosnou interpretací vrůstání do patriarchálních genderových společenských struk-

tur.⁵ Jeho přínos je navíc unikátní v zaměřenosti na oblast nevědomí, tedy na neracionální a vůlí nekontrolovatelnou složku lidského jednání. V této kapitole se ke sféře neuvědomovaného jednání ještě vrátím při přiblížení konceptu habitu Pierra Bourdieu a konceptu jednání Anthonyho Giddense (Bourdieu 1998, Giddens 1994).

Funkcionalismus, dominantní sociologické paradigma první poloviny minulého století, daleko výrazněji než psychoanalýza zasazuje rodinu do makrosociálních systémů, jako je ekonomika, kultura a politika. Talcott Parsons (Parsons, Bales 1955) se zajímal o rodinu jako o centrální a nenahraditelnou společenskou instituci, jejímž úkolem je plození dětí (tedy biologická reprodukce společnosti) a socializace jedince do žádoucích sociálních rolí, hodnot a norem (kulturní reprodukce).⁶ Moderní rodina, ustavující se na pozadí procesu industrializace, je oporou kulturního systému, sama opřená o dva póly genderové diferenciace. Instrumentální priorita je sférou otce (potažmo syna), který koordinuje činnost rodiny vzhledem ke zvoleným cílům; svými aktivitami vně rodiny, ve veřejné sféře práce, otec integruje rodinu do společnosti. Na matku (potažmo dceru) je delegována expresivní priorita, povolávající matku k zajišťování citového klimatu rodiny. Ve světě, který se ve stále větším tempu podřizuje diktátu racionality, je žena emocionálním protipólem racionálnímu muži, protipólem nabízejícím oázu klidu a lásky. Tato role je ženám připisována jako domněle vlastní, jako důsledek spojení s intimní sférou rodinného života, k němuž dochází v rámci rané péče o děti. Takto diferencované priority a jejich genderová a věková osa, jež současně zahrnují dimenzi mocenskou (otec je nadřazen synovi a matka dceři) jsou v Parsonsově systému vykládány, v souhlasu s funkcionalistickou logikou interpretace, jako funkční systém. Rodina je diferencovaným subsystémem společnosti, který slouží jasně definovatelným funkcím. Je to instituce zabezpečující prokreaci (biologickou reprodukci společnosti), výchovu a socializaci dětí, materiální (ekonomickou) reprodukci; v neposlední řadě má naplňovat očekávání emočního uspokojení.

Feministická autorka Sandra Harding v jistém smyslu rozšiřuje strukturalistickou teorii rozlišením dvou typů re/produkce. Tou první je produkce materiální, tedy sféra veřejného trhu, výroby a směny zboží. Tato oblast je primárně vnímána jako mužská, zatímco ženám se přiřazuje sféra přirozené reprodukce obnášející rození dětí a starost o reprodukci lidského druhu (Harding 1986). Rodina tedy funguje i jako nezbytný předpoklad ekonomického a politického uspořádání společnosti. Ve zvýznamňování rodiny jako

5 Česky k tématu psychoanalýzy a feminismu viz Barša 2003.

6 Tento důraz na socializační funkci je tedy v případě strukturalismu i psychoanalýzy podobný.

sféry soukromé, a tedy v jejím ustavování jako kontradikce vůči veřejnému trhu a sféře práce, spočívá mimo jiné také jeden z aspektů normativity rodiny, koncept, kterému se budu více věnovat později v této kapitole.

Freud i Parsons se ve své analýze rodiny zaměřují na jednu z jejích forem, na bílou nukleární rodinu střední třídy; takto zvolená rodina jim slouží jako model, jehož případná specifičnost není dále prověřována či kriticky analyzována ani z třídního ani z etnického hlediska. Freud ani Parsons se nezamýšlejí nad existencí jiných alternativ soužití, které by zabezpečovaly funkce srovnatelné s jimi prezentovaným dominantním modelem rodiny. Normativnost jejich pojetí rodiny předpokládá konsenzuální soulad zájmu rodiny (jako koherentní entity) se zájmem obecnějšího celku (společnosti), a to bez ohledu na umístění rodiny v hierarchizované sociální struktuře i bez ohledu na to, či zájmy jsou legitimizovány jako univerzální zájem společnosti či státu.

Právě rozpornosti zájmů, cílů, hodnot či norem jednotlivých skupin či sociálních polí se věnují teorie konfliktu (rozvíjeny od 50. let minulého století zejména v USA), do kterých pro účely této práce zahrnu i autory, kteří se sice primárně k teorii konfliktu neřadí, ale spadají sem svou schopností analyzovat nekoherence a rozpory. Donzelot (1997) charakterizuje moderní rodinu ve vztahu k rodině tradiční. Na rozdíl od rodiny tradiční není moderní rodina výchozím bodem vztahů prorůstajících do celé společnosti, ztratila svou autonomii a z instituce vládnutí se stala institucí, skrze kterou je vládnuto. Donzelot definuje rodinu jako doménu tzv. sociálna, které se nově ustavuje jako prostor státní kontroly a dohledu. Sférou sociálna je zejména výchova a vzdělávání dětí. Dohled je přitom zaměřen na rodiny, sociální třídy, generační a genderové vztahy v rodině. Ustavují se speciální pomáhající profese s expertními vědními aparáty, které mají rodinu žádoucím způsobem formovat. Jak píše také Giddens, rodina je nově chápána zejména jako sféra emoční vřelosti mezi partnery a mezi rodiči a dětmi. Domov se odděluje od místa práce. Oba fenomény oslabují dříve plnou autoritu otce v rodině (Giddens 1992: 42). Se zmenšováním domácnosti se v moderní rodině výchova dětí stává zejména doménou matek. Jak uvidíme v pracích autorek hlásících se k feministickým paradigmátům, tuto domestikaci není možné jednoznačně vnímat jako posílení pozice žen ve struktuře rodiny či společnosti, naopak ji lze lehce přeznačit jako ujařmení a totalizaci. Charakter výchovy v rodině je v moderní společnosti také nový, závislý na představě dětí jako zranitelných křehkých bytostí, kterým je třeba poskytovat ochraňující zázemí. Domácnost se tak z místa otcovské autority mění v místo mateřské lásky (Giddens 1992). Sociální problémy vyplývající z nefunkčnosti rodin mají řešit experti a pro tento účel se osvědčuje už zmíněná psychoanalýza, zředěná do snáze aplikovatelné technicistní podoby (Donzelot 1997). Psychoanalýza se tak v Donzelotově in-

terpretaci stává nástrojem vládnutí skrze rodinu. Síla jejího působení přitom podle něj netkví v konceptuální životaschopnosti, ale v tom, že umístila problém do individuálního myšlení a do konkrétní rodiny. Konkrétní chování aktérů je v psychoanalýze také zbaveno apelu na sdílené mravy či morálku a případná provinění jsou zde lokalizována ve sféře vnitřní a osobní. Deviace je pak vysvětlitelná a napravitelná analýzou meziosobních rodinných vztahů. Síla této vztahové technologie, jak Donzelot psychoanalýzu nazývá, spočívá v tom, že neimplikuje žádné nové sociální normy nebo jejich změnu, ani se nedovolává tradiční morálky. Pracuje s pohyblivými vztahovými kategoriemi, ve kterých jedinec prostřednictvím analytické metody nachází rovnováhu a vysvětlení. Donzelot tak předkládá alternativu oslavnému čtení psychoanalýzy jako osvobození od nevědomí a hluboce zakořeněných konfliktů ukrytých v nevědomí, když ukazuje její latentní normalizační funkci.

Z pohledu teorie konfliktu představuje rodina, podobně jako třída, fragmentaci společnosti do menších jednotek. Rodina se zde jeví jako instituce podporující tržní uspořádání ekonomiky, neboť pomáhá reprodukovat pracovní a konzumní sílu, která je zároveň třídně strukturovaná. Dochází k postupnému vyvlastnění rodiny, jejíž funkce v péči o děti, vzdělávání, péči o staré či o právní stranu vztahů zabezpečují různé typy specialistů. Oblast soukromého je tak kolonizována veřejnou politikou. Rayna Rapp (2008) poté v návaznosti na Donzelota ukazuje, jak jsou třídně diferencované i příležitosti využívat služby specialistů či expertů. Zatímco střední a vyšší vrstva si mohou za peníze najmout práci někoho, kdo se postará o děti, úklid, chod domácnosti nebo nefungující vztah, nižší nebo dělnická třída je odkázána na bezplatně směřované služby v rámci mixu sousedských, příbuzenských a přátelských vztahů. Rapp upozorňuje na to, jak je ideální autonomie a nezávislost nukleární rodiny v protikladu k praxi, kde chudé rodiny musí mobilizovat zdroje napříč rodinou a přáteli, a ženy tak například sdílejí péči o děti, přípravu jídla pro své blízké nebo si situačně vypomáhají půjčováním menších finančních částek. Beck a Beck-Gernsheim (2007) nahrazují rétoriku třídního konfliktu konfliktem statusovým, což je dimenze, které se budu detailněji věnovat v druhé polovině této kapitoly.

2.2. Změna paradigmatu: aktéři a sociální struktury

Název „Změna paradigmatu“ neodkazuje k chronologické výměně paradigmat; některé z níže představených interpretativních a feministických teorií vznikaly ve stejné době jako paradigmatata, která jsou v předchozí části kapitoly označena za tradiční, a mnohá z těchto „nových“ paradigmat rozvíjejí

myšlenky mající svůj základ v prve zmíněných přístupech. Pojem změna, jako zastřešení konceptualizací rodiny v této kapitole, spíše odkazuje ke změně důrazu, který nyní bude více na sociálních aktérech a jejich každodenních praktikách, na reflexi změn spojených s pozdně moderní společností a na protnutí kategorií genderu, moci a třídy.

2.2.1. Interpretativní přístupy

Dosud jmenované teorie popisovaly procesy a funkce v rodině jako historicky či psychologicky podmíněné univerzálie, v jejichž síti je autonomie jedince určována sadou konkrétních historicky podložených podmínek a uspořádání. Důraz na jedince jako kompetentního aktéra a na interakční dynamiku či kontextovost vyjednávání významu sociální reality je doménou interpretativní sociologie. Ta se na rodinu zaměřuje jako na entitu ustavovanou v interakcích, a spíše než o otázky po jejich funkcích či historických proměnách se zajímá o to, jak konkrétně sociální aktéři „dělají rodinu“, jak a jaké každodenní vědění přitom užívají. A také jak jejich praktické konání i vědění souvisí s širší sociální strukturou a uspořádáním společnosti. Mezi nejcitovanějšími stoupenci interpretativních škol bychom sice těžko hledali autora, který by se sociologii rodiny věnoval v samostatné a ucelené části své práce, jejich teorie a teze nám však mohou sloužit jako úvod a základ k níže blíže rozepsanému konceptu rodiny jako neustále vykonávané práce, rodiny jako aktu předvádění a nastolování.⁷ Erving Goffman (1997, původně 1977) rodinu indikuje jako sféru, ze které se reprodukuje genderová nerovnost. Dělbá práce počítající s mužem živitelem a ženou pečovatelkou je určující i pro širší sociální a ekonomické uspořádání společnosti a úzce souvisí s tím, jaké uplatnění nacházejí muži a ženy na trhu práce. Role ženy ve společnosti, její profesní dráha, je často variací na roli ženy v rodině a domácnosti. Ženy se starají o nemocné a nemožoucí, učí děti, šijí, uklízejí, slouží mužům a „okouzlují“ je (Goffman 1997).

Interpretativismus, obdobně jako psychoanalýza, rysuje rodinu jako sféru soukromého a individuálně prožívaného, což jsou i nosná témata Goffmanovy teorie, ve které mimo jiné pracuje s charakterizací sociálního života jako hry, rituálu a dramatu. Právě Goffmanovu teorii dramatu lze zúročit při interpretaci rodiny jako sféry s jevištěm i zákulisím, jako platformy pro performance celé řady komplexních scénářů a rolí.⁸ Pozastavím-li se u této analogie života a divadla či dramatu, pak bývá prostor rodiny spíše než k je-

⁷ Koncept, který v souvislosti s rodinou používá Bourdieu (1998: 97–99). Podrobněji bude rozveden později v této kapitole.

⁸ Ačkoli tak Goffman sám nečiní, rodinu lze pomocí jeho terminologie vnímat jako totální instituci. Tímto konceptem se budu zabývat později v části týkající se feministických přístupů k rodině.